

СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ

Проблеми диференціації досліджували такі відомі українські вчені, як А. Волошин, Б. Грінченко, М. Гузик, О. Духнович, О. Захаренко, В. Сухомлинський та ін. Теоретичні основи диференційованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах активно вивчалися з середини ХХ ст. Суттєвий внесок у розвиток цих проблем внесли: О. Бугайов, А. Бударний, М. Бурда, Н. Буринська, І. Бутузов, С. Гончаренко, В. Забранський, М. Мельников, Є. Рабунський, А. Сбруєва, П. Сікорський, З. Слєпкань, І. Унт, І. Чередов та ін. Але, разом з тим, зміст поняття «диференціація навчання» потребує уточнення, на основі аналізу здобутків сучасної педагогічної науки.

Як зазначено в словниках, «диференціація» в перекладі з латини означає поділ, розшарування цілого на різні частини, форми, ступені.

Метою нашої статті є спроба узагальнення сучасних наукових підходів до визначення сутності диференціації навчання школярів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу зробити висновок про те, що підстави диференціації навчання за характером можна поділити на особистісні і соціальні.

Так, в диференціації за загальними, спеціальними здібностями, індивідуальними психофізіологічними особливостями, інтересами учнів підставами є особистісні чинники.

Важливо зазначити, що поділ на види диференціації, взагалі кажучи, є умовним, оскільки в деяких формах диференціації враховується не одна група індивідуально-типологічних особливостей, а декілька.

У диференціації за релігійною приналежністю, соціальним і майновим станом батьків на перший план виходять фактори соціальні. Так само соціальний фактор домінує, коли диференціація навчання відбувається за національною ознакою (створення національних шкіл має на меті збереження національної культури і мови в подальших поколіннях представників певної національності).

Диференціація за проектованою професією враховує й особистісні чинники (наявність певних схильностей і здібностей дітей), і соціальні (престижність певних професій в даний час у суспільстві).

Диференціація навчання дозволяє організувати навчальний процес на основі врахування індивідуальних особливостей особистості, забезпечити засвоєння всіма учнями змісту освіти, який може бути різним для різних учнів, але з обов'язковим для всіх виокремленням інваріантної частини. При цьому кожна група учнів, що має подібні індивідуальні особливості,

йде власним шляхом. Процес навчання в умовах диференціації стає максимально наближеним до пізнавальних потреб учнів, їх індивідуальних особливостей.

Отже, головна мета диференціації процесу навчання – забезпечення кожному учневі умови для максимального розвитку його здібностей, схильностей, задоволення пізнавальних потреб та інтересів в процесі засвоєння змісту загальної освіти.

Педагогічна енциклопедія (1964 р.) тлумачить диференційоване навчання як «вибір тієї чи іншої форми навчання, що здійснюється в залежності від виробничої бази школи, потреби в тих чи інших професіях, характеру професії» [13, с. 760–761].

Диференціація навчання, за висновками С. Гончаренка в «Українському педагогічному словнику» (1997 р.), – це розподіл навчальних планів і програм у старших класах середньої школи. Виокремлення й посилення профільних, профілюючих навчальних предметів не суперечить принципів єдиної школи, оскільки при цьому забезпечуються встановлені державні стандарти загальноосвітніх знань з усіх предметів і не збільшується тижневе навантаження учнів. «Диференційоване навчання може будуватися як за науково-теоретичними профілями (гуманітарний, фізико-математичний, хімічний, біолого-агрономічний), так і науково-технічними. Диференційоване навчання може здійснюватися й у формі додаткових занять за вибором за рахунок часу, відведеного для цієї мети навчальним планом» [4, с. 95]. Тобто, обидва зазначені підходи до розуміння диференціації визначають її виключно як зовнішню.

О. Ярошенко в українській «Енциклопедії освіти» (2008 р.) зазначає, що диференціація навчання – це форма врахування індивідуальних особливостей учнів у процесі навчання на основі їх поділу на характерні типологічні групи за різними показниками (рівнем навчальних можливостей, успішністю, пізнавальним інтересом школярів, темпом навчання тощо) [20].

Р. Вендровська і М. Шахмаєв у «Російській педагогічній енциклопедії» (1993 р.) визначають диференціацію навчання як форму організації навчальної діяльності школярів середнього і старшого шкільного віку, за якої враховуються їх схильності, інтереси і здібності, що виявилися [15, с. 276].

Із цих визначень диференціації ми бачимо три підходи до її осмислення: як форми організації профільного навчання у школі, як форми здійснення індивідуального підходу до учнів, як поєднання обох попередніх підходів.

На нашу думку, зазначена різноманітність підходів до осмислення змісту диференціації навчання в педагогічних енциклопедіях спричинена неоднозначністю підходів до трактування диференціації відомими радянськими і сучасними українськими та російськими дослідниками.

Так, М. Данилов, М. Скаткін, М. Шахмаєв визначають диференційоване навчання як навчально-виховний процес, для якого характерне врахування типових індивідуальних відмінностей учнів [8, с. 252].

Для Г. Дорофєєва, Л. Кузнєцової, С. Суворової, В. Фірсова диференціація є системою навчання, в якій кожен учень, опановуючи деяким загальнозначущим мінімумом загальноосвітньої підготовки, забезпечується можливістю адаптації до постійно мінливих життєвих умов та отримує право і гарантовану можливість приділяти переважну увагу тим напрямам, які найбільше відповідають його нахилам [9, с. 21].

Радянська дослідниця З. Калмикова вважала, що «...диференціація навчання – це створення спеціалізованих класів та шкіл, розрахованих на облік психологічних особливостей школярів» [11, с. 31].

Відомий радянський педагог Є. Рабунський поняття «диференціація» розглядав як поділ школи на потоки, іноді навіть як формування спеціальних шкіл і класів [14, с. 14].

Як поділ учнів одного класу за здібностями і навчальними досягненнями визначав диференціацію І. Чередов. Він пропонував учителю застосовувати парну, бригадну, ланкову, кооперативно-групову і диференційовано-групову діяльність учнів [18].

Так само розумів диференціацію і В. Загвязинський. Він вважав, що це – особливий підхід учителя до різних груп учнів та окремих учнів, організацію для них роботи, різної за змістом, обсягом, складністю та прийомами [10].

Л. Фрідман виявив сутнісне протиріччя традиційної моделі навчання між соціальними вимогами до школи, яка повинна була формувати особистість кожного учня, і її практичними можливостями працювати тільки з учнівськими колективами [17, с. 7]. Він визнавав диференціацію «міжшкільну», «внутрішньшкільну», «природну» (стихійну, природо-відповідну), тобто внутрикласну. Л. Фрідман вважав, що в тих школах, де немає можливості для формування рівневої і профільної диференціації по класах, потрібно створити умови для природної внутрикласної диференціації. Процес навчання організовується так, щоб кожен учень мав можливість навчатися у відповідності зі своїми індивідуальними особливостями [17, с. 7–8]. Щодо внутрішньої диференціації, то Л. Фрідман рекомендував підбирати навчальні завдання для всього класу, індивідуальні і групові [17, с. 109]. Серед варіантів групової роботи він виокремлював роботу: парну, діалогічну, командну, ланкову [17, с. 117].

О. Бугайов диференціацію навчання визначав як «множинність та варіативність індивідуальних і колективних шляхів до суспільно погоджених цілей загальної освіти» [2]. Він виявив три рівні диференціації середньої освіти:

- за структурою системи освіти (школи, профтехзаклади, технікуми, училища різних профілів тощо);

- за змістом навчання (профільне масове, профільне поглиблене, індивідуалізоване, спеціальне);
- за характером диференціації навчального процесу (внутрішня, зовнішня диференціація) [2, с. 7–16].

Аналізуючи праці сучасних дослідників, зазначимо, що М. Бурда під диференціацією навчання розуміє таку систему навчання, в якій «кожен учень, оволодівши деяким мінімумом суспільно значимої базової підготовки, дістає гарантовану можливість приділяти увагу тим напрямкам освіти, які в найбільшій мірі відповідають його здібностям, інтересам, майбутній професійній діяльності» [3, с. 37]. Метою диференціації навчання вчений називає створення сприятливих умов для визначення і розвитку задатків, інтересів і здібностей кожного учня; цілеспрямований вплив на формування творчого, інтелектуального, професійного потенціалу суспільства, раціональне використання можливостей кожного його члена; розв'язання актуальних проблем школи шляхом створення нової методичної системи навчання на принципово новій мотиваційній основі [3, с. 37].

М. Бурда визначає два основні види диференціації навчання: профільну (за змістом навчального матеріалу) та рівневу (за рівнем програмних вимог). Рівнева диференціація – це диференціація за глибиною засвоєння (а не пояснення) навчального матеріалу, за складністю навчальних завдань і вправ. Вона здійснюється на всіх етапах навчання за рахунок орієнтації учнів на різні рівні вимог щодо засвоєння навчального матеріалу [3].

П. Сікорський за формами вибору поділяє диференціацію навчання на такі види: елективну, селективну і природовідповідну, а за формами навчання – на індивідуальну, індивідуально-групову та групову. Диференційоване навчання, на його думку, реалізується у трьох формах: індивідуалізованій, індивідуалізовано-груповій і груповій.

Залежно від способу формування навчальних груп, індивідуалізоване навчання П. Сікорський класифікує на гетерогенне і відносно гомогенне. А залежно від диференціації змісту навчальних планів і програм – на концентричне, рівневе і профільне [16].

Учений визначає диференціацію навчання як поділ, в одних випадках, суб'єктів учіння на різні типологічні групи за певними психологічними критеріями й адаптацію до них решти компонентів навчання (зміст, методи, форми тощо) з метою досягнення їх оптимального розвитку, а в інших – поділ учнів на групи залежно від змісту навчання (профіль) з метою підготовки учнів до продовження навчання у професійних навчальних закладах та здобуття відповідної професії [16].

Н. Шиян диференційоване навчання визначає як сукупність методів і форм, спрямованих на досягнення учнями певного рівня освіти з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Вона також виокремлює два

види диференціації:

– рівневу (внутрішню), як сукупність методів, форм та засобів навчання, організовану з урахуванням індивідуальних особливостей школярів на основі виділення різних рівнів навчальних вимог;

– профільну (зовнішню), в основі якої створення на основі певних даних (інтересів, нахилів, здібностей, досягнутих результатів, професійних намірів) відносно стабільних груп, де відрізняються зміст освіти й навчальні вимоги до школярів [19].

Дослідниця конкретизувала визначення понять «елективне профільне навчання» – вид профільного навчання, що базується на вільному виборі школярем базових, профільних навчальних дисциплін і курсів за вибором та «селективне профільне навчання» – вид профільного навчання, в основі якого створення класів чи груп певного профілю з метою оволодіння визначеним набором базових і профільних предметів, що відповідає цьому профілю навчання [19].

С. Борисова зазначає, що для формування однорідних груп всередині класу необхідна *рівнева диференціація*, з якою пов'язується розробка змісту навчального матеріалу на декількох рівнях (найчастіше на трьох) і дотримання виконання певних умов навчання. Другий вид диференціації – *за змістом* – лежить в основі профільного навчання і полягає у виокремленні дисциплін, обов'язкових до вивчення за певним профілем, а також обсягу їх вивчення, що пов'язано з визначенням учнями їх професійного вибору [1].

Дослідниця також розрізняє внутрішню диференціацію (за якої враховуються індивідуальні особливості учня в умовах організації навчальної діяльності на уроці, тому вона наближена до поняття індивідуалізація) і зовнішню (яка характеризується спеціальним об'єднанням відмінних одна від одної навчальних груп) [1].

С. Борисова зробила висновок про те, що за своєю сутністю рівнева диференціація подібна до внутрішньої, оскільки стосується особливостей перебігу процесу навчання, який організується власне учителем з метою врахування індивідуальних особливостей учня; а диференціація за змістом подібна до зовнішньої, оскільки спрямована на попередню організацію колективу дітей за певними принципами [1].

Дослідниця констатує, що у старшій школі основним способом організації диференційованого навчання є профільне. Критеріями формування профільних класів вона визначає інтереси і нахили учнів, їх здібності і професію, яка проектується. Крім того, на вибір профілю навчання впливають бажання батьків, соціальні зміни, які відбуваються в суспільстві; особливості регіону і соціально-культурного оточення учнів; регіональні потреби ринку праці; наявність необхідної матеріально-технічної бази в школі для профільного навчання [1].

П. Гусак визначив диференціацію навчання як розрізнення діяльності

тих, хто навчається, за такими мотиваційними позиціями особистості: «можу» і «хочу». Залежно від цього диференціацію навчання він поділив на рівневу і профільну. Рівневу диференціацію дослідник визначив як диференціацію за здібностями та успішністю в навчанні, а профільну – за нахилами та інтересами [6].

Т. Дейніченко у дисертації дослідила різновиди групових форм навчальної діяльності учнів (парні, бригадні, ланкові, кооперовано-, диференційовано- та індивідуалізовано-групові), визначила способи організації їх роботи (сумісні зусилля учнів, спрямовані на досягнення певної мети; поєднання зусиль учнів тільки для виконання незначної частини роботи тощо), загальну структуру групових занять учнів на всіх етапах процесу навчання та ін. [7].

Дослідниця приділила суттєву увагу організації педагогічної підтримки учнів у процесі диференціації навчання. Поняття «педагогічна підтримка» вона визначила як бажану для школярів допомогу в розв'язанні питань, пов'язаних із їхнім успішним просуванням у навчанні, спілкуванні, можливістю самореалізації [7]. Т. Дейніченко визначила основні види педагогічної підтримки у процесі диференційованого навчання:

- *превентивну*;
- *оперативну* (здійснюється безпосередньо під час виконання учнями навчальних завдань та має локальний одноразовий характер);
- *опосередковану* (допомога широкої і тривалої дії, спрямованої на ліквідацію причин, що породжують утруднення учня в навчанні);
- *дозовану* (з метою стимулювання школяра до самостійних дій).

О. Кузьміна розглядає індивідуалізацію навчання в широкому та вузькому значеннях, а диференціацію навчання як один із видів індивідуалізації [12]. Дослідниця у дисертації розглянула проблему диференційованої групової навчальної діяльності школярів у масштабі одного уроку та одного класу, виділяючи чотири її різних аспекти:

- *перший аспект* – пов'язаний з вибором програм навчання, а також з організацією різнорівневого (диференційованого за рівнем) навчання;
- *другий* – з інтенсивністю та формою спілкування учнів на уроці;
- *третій* – з проблемою формування груп;
- *четвертий* – з визначенням критеріїв ефективності навчального процесу [12].

М. Гузик диференційований підхід у навчанні розглядає як «створення різноманітних умов навчання для різних шкіл, класів, груп з метою врахування особливостей їх контингенту; комплекс методичних, психолого-педагогічних та організаційно-управлінських заходів, які забезпечують навчання в гомогенних групах» [5, с. 80].

Наведені положення дають нам змогу зробити висновок, що диференціація навчання характеризується створенням тимчасових гомогенних груп у гетерогенних колективах (*внутрішня диференціація*), чи створенням організаційно стабільних гомогенних груп, класів учнів, в яких елементи дидактичної системи (цілі, зміст, методи, форми, результати) розрізняються (*зовнішня диференціація*). Критерії для поділу на групи дослідники можуть виділяти такі:

- за характерними індивідуально-психологічними особливостями дітей, що становлять основу формування гомогенних груп, розрізняють диференціацію:

- за віковим складом (шкільні класи, вікові паралелі, різновікові групи);
- за статтю (чоловічі, жіночі, змішані класи, команди, школи);
- за інтересами (гуманітарні, фізико-математичні, біолого-хімічні та інші групи, напрями, відділення, школи);
- за рівнем розумового розвитку (рівнем досягнень);
- за особистісно-психологічними типами (тип мислення, акцентуації характеру, темпераменту, соціотипу та ін);
- за темпом проходження навчального курсу (ретардація, акселерація, норма);
- за рівнем здоров'я (фізкультурні групи, групи ослабленого зору, слуху, лікарняні класи).

- за організаційним рівнем гомогенних груп виокремлюють диференціацію:

- регіональну за типом шкіл (спецшколи, гімназії, ліцеї, коледжі, приватні школи, комплекси, заклади в освітніх округах);
- внутрішньошкільну (рівні, профілі, відділення, поглиблення, ухили, потоки);
- в паралелі (групи і класи різних рівнів: гімназійні, класи компенсуючого навчання і т.д.);
- міжкласну (факультативні, зведені, різновікові групи);
- внутрішньокласну або внутрішньопредметну (групи у складі класу).

В особливу диференціальну групу може бути виділена будь-яка група, навчання в якій відрізняється якимись умовами або компонентами навчально-виховного процесу. За цими ознаками можна виокремити такі види диференціації груп:

- **за цілями навчання:** групи компенсуючого навчання (вирівнювання, корекції, педагогічної підтримки), творчі, роботи з обдарованими, передвузівської підготовки, оволодіння спеціальністю та ін;

- **за змістом навчання:** школи (класи) з етнокультурним компонентом, спецкласи (групи, школи) профільні, за напрямами, з

поглибленням, з ухилом, раннього вивчення предмета, спеціальних програм, групи професіоналізації та спеціалізації, додаткових освітніх послуг тощо;

– **за методами і технологіями**: групи розвивального навчання, колективного способу навчання, які працюють за авторськими методиками Шаталова, Волкова чи інших авторів; комп'ютерної технології, соціоігрової, вальдорфської педагогіки, Монтессорі-методики, підвищеної індивідуальної уваги, компенсуючого навчання та ін;

– **за рівнем навчання**: групи базового освітнього стандарту, просунутого рівня (групи поглибленого вивчення предмета, факультативні, гімназичні, ліцейські), компенсуючого, адаптуючого рівня (вирівнювання, корекції, педагогічної підтримки), спеціальні та ін;

– **за темпом (часом) навчання**: класи (групи) випереджаючого, прискореного та уповільненого навчання (трьох-, чотирьох- і п'ятирічна початкова школа, екстернат).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисова С. В. Реалізація особистісно-орієнтованого підходу в процесі профільного трудового навчання старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія і методика трудового навчання» / С. В. Борисова. – К., 2006. – 20 с.
 2. Бугайов О. І. Диференціація навчання у сучасній середній школі / О. І. Бугайов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 7–16.
 3. Бурда М. І. Методичні основи диференційованого формування геометричних умінь учнів основної школи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 «Теорія і методика навчання» / Михайло Іванович Бурда. – К., 1994. – 347 с.
 4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
 5. Гузик М. П. Комбінована система організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Микола Петрович Гузик. – К., 2004. – 230 с.
 6. Гусак П. М. Теорія і технологія диференційованого навчання майбутніх учителів початкових класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / П. М. Гусак. – К., 1999. – 37 с.
 7. Дейніченко Т. І. Диференціація навчання в процесі групової форми його організації (на прикладі предметів природничо-математичного циклу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 «Теорія навчання» / Т. І. Дейніченко. – Х., 2006. – 21 с.
 8. Дидактика средней школы: некоторые проблемы соврем. дидактики : [учеб. пособие для пед. ин-тов] / под ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. – М. : Просвещение, 1983. – 303 с.
-

9. Дифференциация в обучении математике / Г. В. Дорофеев, Л. В. Кузнецова, С. Б. Суворова, В. В. Фирсов // Математика в школе. – 1990. – № 5. – С. 15–21.
10. Загвязинский В. О дифференцированном подходе / В. Загвязинский // Народное образование. – 1968. – № 10. – С. 85–87.
11. Калмыкова З. И. Психологические принципы развивающего обучения / З. И. Калмыкова. – М. : Знание, 1979. – 48 с.
12. Кузьміна О. В. Диференційоване навчання в умовах групової форми навчальної діяльності учнів початкової школи : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 «Теорія навчання» / О. В. Кузьміна. – Х., 2002. – 17 с.
13. Педагогическая энциклопедия [Текст] : в 4-х т. / ред.: И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. – М. : Совет. энциклопедия, 1964–1968. – Т. 1: А–Е. – 1964. – 831 стлб.
14. Рабунский Е. С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников: на основе анализа их самостоятельной деятельности / Е. С. Рабунский. – Москва : Педагогика, 1975. – 184 с.
15. Российская педагогическая энциклопедия в двух томах : Том I (А–Л) / гл. ред. В. В. Давыдов. – М. : Большая российская энциклопедия, 1993. – 608 с.
16. Сікорський П. І. Теорія і методика диференційованого навчання в середніх загальноосвітніх і професійних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / П. І. Сікорський. – К., 2001. – 39 с.
17. Фридман Л. М. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе: Учителю математики о пед. психологии / Лев Моисеевич Фридман. – М. : Просвещение, 1983. – 160 с.
18. Чередов И. М. О дифференцированном обучении на уроках / Иван Михеевич Чередов. – Омск : Западно-Сибирское книжное издательство, Омское отделение, 1973. – 153 с.
19. Шиян Н. І. Дидактичні засади профільного навчання у загальноосвітній школі сільської місцевості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.09 «Теорія навчання» / Н. І. Шиян. – Х., 2005. – 44 с.
20. Ярошенко О. Г. Диференціація навчання / О. Г. Ярошенко // Енциклопедія освіти / за редакцією В. Г. Кременя. – К. : ЮрінкомІнтер, 2008. – С. 210–211.